

О. О. Щербаковакандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків
Національної академії медичних наук України»

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ АКАДЕМІЧНО ЗДІБНОГО УЧНЯ БАЗОВОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена теоретичному аналізу психологічних детермінант становлення особистості академічно здібного учня базової школи. Обґрунтовано специфіку впливу особистісних якостей та властивостей на становлення особистості в молодшому підлітковому віці. Встановлено, що одним із чинників становлення особистості академічно здібного учня є психологічне благополуччя. Узагальнено і виділено основні компоненти психологічного благополуччя: самосприйняття, позитивні стосунки з оточенням, автономія, управління навколишнім середовищем, мета в житті, особистісний ріст. Зроблено висновок, що для становлення особистості академічно здібного учня та для успішного втілення себе в житті необхідно бути компетентним у питаннях емоційного самопочуття та психологічного благополуччя.

Ключові слова: особистість, розвиток, детермінанти становлення, академічно здібний учень, психологічне благополуччя, компетентність.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства одним з основних завдань шкільної освіти є не лише виявлення резервів здібних і обдарованих учнів, але й забезпечення спрямованості навчально-виховного процесу на формування та розвиток гармонійно розвиненої особистості обдарованого учня, його здатності до впевнених і самостійних дій у різноманітних навчальних і життєво-побутових ситуаціях, які постають перед ним у процесі взаємодії із суспільним середовищем. Тому потребує вирішення проблема забезпечення особистісної, соціальної самореалізації та професійного самовизначення академічно здібних і обдарованих дітей у нових соціально-економічних умовах.

Проблема особистості належить до найбільш суперечливих і складних у сучасній психології. З одного боку, поняття особистості пов'язане із зовнішнім соціальним образом, «маскою», яку «одягає» людина в різних життєвих ситуаціях. З іншого – зміст цього поняття значно складніший і глибший, вказує на певну особливість, своєрідність, неповторність внутрішнього світу людини, що визначає і її поведінку, і спосіб реагування на навколишню дійсність.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що поняття «особистість» є одним із центральних не лише в психології, але й у всіх людинознавчих науках, дотепер не існує єдиного, спільного для всіх визначення даного поняття та його причинної детермінації, особливо це стосується детермінанти становлення особистості академічно здібного учня базової школи.

Проблема становлення особистості академічно здібного учня базової школи актуалізува-

лася завдяки новим тенденціям, спочатку в педагогіці, а згодом і в психології, коли педагоги і психологи усвідомили, що неможливо зрозуміти сутність особистості академічно здібного учня без усвідомлення призначення самої людини та всіх питань, що стосуються її розвитку, серед яких чільне місце посідає проблема детермінації розвитку особистості.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних детермінант становлення особистості академічно здібного учня базової школи.

Теоретичний аналіз проблеми. Сьогодні в освіті відбуваються значні зміни, які мають на меті вдосконалити систему навчання, сприяти становленню особистості учня. Реформування освіти в Україні потребує нових підходів, які б покращили ефективність навчання і виховання, створили більш комфортні умови для розвитку особистості. Сучасний учень повинен отримувати можливість не тільки здобувати знання, необхідні компетенції щодо основ наук, оволодівати потрібними вміннями та навичками відповідно до вимог закладів загальної середньої освіти, але і розвивати особистісні ресурси психологічного благополуччя [2].

Основними методологічними засадами дослідження виступили базові теоретичні положення про психологію обдарованості та творчості (О. Матюшкін, В. Моляко, О. Пономарьов, Б. Теплов); загальнотеоретичні основи психології мотивації (Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн) та основні положення про роль мотиваційної й емоційної сфери в детермінації розвитку здібностей (В. Вілюнас, Б. Додонов, О. Кульчицька, О. Чебикін); ідеї щодо становлення гармонійно розвиненої особистості та її самореалізації як

ключових умов життєвого успіху (О. Бондарчук, Т. Говорун, Л. Дьоміна); теоретичні положення про роль активності в становленні особистості (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, Л. Божович, М. Боришевський, Г. Костюк, С. Рубінштейн) і взаємозв'язок цих процесів із творчістю (В. Петровський, В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко); ідеї щодо позитивного психологічного функціонування особистості та розуміння феномена психологічного благополуччя (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Ш. Бюлер, Б. Ньюгартен, Д. Биррен, Н. Бредберн, К. Ріфф).

Свого часу, звертаючись до проблеми особистості, Г. Костюк зазначав, що особистість є складною цілісною системою, що здатна до високого рівня саморегуляції, самопідтримки, самовідтворення і самовдосконалення. Як цілісна система особистість одночасно є складовою частиною іншої, значно більшої системи – людського індивіда. Учений зазначав, що об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується її суб'єктивними психічними засобами, системою нейрофізіологічних механізмів, функціонування яких залежить від біохімічних, біофізичних та інших систем організму, які визначають динаміку формування, перебігу та становлення психічної діяльності і психічних властивостей особистості. Учений підкреслював, що психічний розвиток особистості, хоч і керується ззовні, проте здійснюється як процес, що саморозвивається шляхом внутрішнього необхідного руху, «саморуку», проходячи шлях від нижчих до вищих рівнів [4].

Підтримуючи ідею цілісності і саморозвитку Г. Костюка, С. Максименко зазначає, що особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

У результаті аналізу наукових уявлень про основні психологічні детермінанти становлення особистості академічно здібного учня можна сказати, що одним із чинників є психологічне благополуччя.

Збільшення досліджень психологічного благополуччя у світі спостерігається в другій половині ХХ ст. і пов'язане з актуалізацією проблем психічного і психологічного здоров'я особистості. Психологічне благополуччя як показник якості життя людини є досить складним явищем і процесом, що відображає когнітивно-емоційну оцінку людиною якості свого життя і виявляється в задоволеності ним загалом і окремими його сферами, у переживанні позитивних емоцій і почуттів, у відчутті реалізації власного потенціалу. У структурі складників психологічного благополуччя найчастіше виокремлюють когнітивні й емоційні компоненти; наголошують на його ресурсних, процесу-

альних, результативних, структурних, оціночних складниках [3].

Також існують базові складові частини психологічного благополуччя: позитивне ставлення до інших людей; прийняття себе; здатність дотримуватися власних переконань (автономія); здатність керувати своїм життям, контроль над навколишнім середовищем (компетентність); наявність цілей, які надають життю сенс і напрям; самореалізація і розвиток.

Зазначимо, що психологічне благополуччя особистості пов'язане з упевненістю, адекватною самооцінкою, позитивним поглядом на життя, доброзичливістю, товариськістю й емоційною стабільністю.

Термін «благополуччя» у західній психології розуміється в широкому сенсі як «багатофакторний конструкт, який являє собою складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників». У М. Селигмана поняття «благополуччя людини» – це «позитивна ефективність, що поєднується з діяльністю». В. Даль визначає семантичне значення слова «добробут» як «спокійний і щасливий стан; життя в достатку, повна забезпеченість» [2].

Психологічне благополуччя – це феномен, який допомагає людям оцінювати власне життя. Така оцінка може бути насамперед когнітивною (наприклад, задоволеність життям чи сімейне благополуччя) або ж може часто полягати в позитивних (радість, щастя, задоволення тощо) чи негативних емоціях (наприклад, депресія). Психологічне благополуччя може розглядатися як душевний комфорт – узгодженість психічних процесів і функцій, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги, задоволеність собою та своєю діяльністю. Психологічне благополуччя більш стійке в разі гармонії особистості.

Психологічне благополуччя є результатом переживання особистістю успіхів чи досягнень у професійній реалізації, гармонії в особистому житті, реалізацією особистістю власного потенціалу тощо.

Усі перелічені складники тісно взаємозалежні та впливають один на одного. Віднесення багатьох феноменів до тих чи інших складників благополуччя досить умовне. Наприклад, відчуття спільності, усвідомлення і переживання сенсу життя цілком можна зарахувати до чинників, які створюють душевний комфорт, а не лише соціальне чи духовне благополуччя [1].

Психологічне благополуччя залежить від наявності чітких цілей, успішності реалізації планів діяльності й поведінки, наявності ресурсів та умов для досягнення цілей, а також від актуального афективного стану. Психологічне благополуччя створюють позитивні міжособистісні взаємини, можливості спілкуватися й одержувати від цього позитивні емоції, задовольняти потребу в емо-

ційному теплі. Руйнує благополуччя соціальна ізоляція (депривація), напруженість у значущих міжособистісних зв'язках, яка характерна для підліткового віку.

У своєму дослідженні психологічного благополуччя К. Ріфф узагальнила і виділила шість його основних компонентів, як-от: самосприйняття, позитивні стосунки з оточенням, автономія, управління навколишнім середовищем, мета в житті, особистісний ріст [3]. Розглянемо їх більш докладно.

Управління навколишнім середовищем передбачає наявність якостей, які зумовлюють успішне оволодіння різними видами діяльності, здатність досягати бажаного, долати труднощі на шляху реалізації власних цілей, у разі нестачі цієї характеристики спостерігається відчуття власного безсилля, некомпетентності, наявна нездатність щось змінити або поліпшити для того, щоби домогтися бажаного.

Особистісний ріст передбачає прагнення розвиватися, навчатися і сприймати нове, а також наявність відчуття власного прогресу. Якщо особистісне зростання з якихось причин неможливе, то наслідком цього стає почуття нудьги, стагнації, відсутність віри у свої здібності до змін, оволодіння новими вміннями і навичками, водночас зменшується інтерес до життя.

Позитивні стосунки з оточенням – у цьому разі розглядається як уміння співпереживати, так і здатність бути відкритим для спілкування, а також наявність навичок, які допомагають встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми. Крім цього, дана характеристика включає в себе бажання бути гнучким у взаємодії з іншими, уміння прийти до компромісу. Відсутність цієї якості свідчить про самотність, нездатність встановлювати і підтримувати довірливі відносини, небажання компромісів, замкнутість.

Наявність життєвих цілей породжує почуття осмислення існування, цінності того, що було в минулому, відбувається зараз і буде відбуватися в майбутньому. Відсутність цілей у житті призводить до відчуття безглуздості, туги, нудьги.

Самосприйняття відображає позитивну самооцінку себе і свого життя загалом, усвідомлення і прийняття не тільки своїх позитивних якостей, але і своїх недоліків. Протилежність самосприйняття – почуття незадоволеності собою, що характеризується неприйняттям деяких якостей своєї особистості, незадоволеності своїм минулим.

Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) ужили термін «благополуччя» як основний критерій для визначення здоров'я: «здоров'я – це не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, але і стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя» [2]. Благополуччя «більшою мірою зумовлено само-

оцінкою і почуттям соціальної приналежності, ніж біологічними функціями організму, і пов'язано з реалізацією фізичних, духовних і соціальних можливостей людини».

Останніми роками багато уваги приділяється психологічному благополуччю дитини, яке розцінюється як показник оптимальності її психічного розвитку та психологічного здоров'я. Аналізуючи численні дослідження, що стосуються даної проблеми, можна зробити висновок, що саме психологічне благополуччя є найбільш емним поняттям визначення розвитку дитини. У всіх програмних документах у даний час велика увага приділяється проблемі збереження, підтримки і зміцнення здоров'я учнів. Переживання благополуччя (або неблагополуччя) інтегративне, на нього впливають різні сторони буття молодшого підлітка, у ньому злиті багато особливостей ставлення підлітка до себе і навколишнього світу. Основними психологічними особливостями, які спостерігаються в молодшому підлітковому віці, є: інтелектуальний розвиток; емоційна вразливість; розвиток волі; розуміння соціального середовища; період ідентифікації себе в суспільстві; конфлікти; відчуття приналежності; автономність. Серед причин, які можуть впливати на психічне здоров'я молодшого підлітка, можна виділити такі: навчальне перевантаження учнів, порушення психогігієнічних норм організації освітнього процесу, характер стосунків між вчителем та учнями, мікроклімат у класі. Тому саме молодші підлітки потребують достатнього рівня психологічного благополуччя [4].

Для збереження здоров'я молодших підлітків у педагогічному процесі і їхнього психологічного благополуччя необхідна реалізація здоров'язбережувальних принципів, форм і методів навчання і виховання. Ступінь психологічного благополуччя може бути визнаний фундаментом психологічного здоров'я особистості. Щодо молодшого підлітка воно може бути визначено як стійке емоційно-позитивне самопочуття дитини в школі, що є основою її вікових соціальних потреб.

Показниками психологічного благополуччя академічно здібного учня є: позитивна «Я-концепція»; загальний емоційний стан у школі; задоволеність навчальною діяльністю; можливість досягнення позитивних результатів і переживання власного успіху; ставлення до ситуації перевірки знань і оцінки; задоволеність стосунками з учителем і взаєминами в шкільному колективі. Однією із цілей діяльності педагогічного колективу стає створення в межах ситуації шкільного навчання соціально-психологічних умов для максимального особистісного розвитку й успішного навчання академічно здібних молодших підлітків [1].

Величезну роль в її реалізації відіграє цілеспрямована діяльність педагогів-психологів і всього педагогічного колективу щодо забезпечення пси-

хологічного благополуччя учасників освітнього процесу. Основними завданнями в межах даного напрямку визначаються:

- створення психолого-педагогічних умов, що сприяють формуванню емоційної, соціальної, комунікативної компетентностей учнів, творчому розвитку учасників освітнього процесу;
- виявлення і розвиток індивідуальних особливостей і можливостей дитини, індивідуального рівня досягнень, прогноз її розвитку;
- профілактика виникнення соціальної дезадаптації на всіх етапах шкільного дитинства;
- надання своєчасної психологічної допомоги академічно здібним молодшим підліткам та іншим учасникам освітнього процесу у вирішенні особистісних актуальних проблем;
- створення сприятливого соціально-психологічного клімату взаємодії академічно здібних молодших підлітків та дорослих у межах освітнього процесу;
- формування психологічної культури учнів, педагогічних працівників та батьків, підвищення їхньої соціально-педагогічної компетентності;
- консультування педагогів, батьків із питань підтримки дитини [1].

Кожний із традиційних напрямів роботи може мати змістовний блок, що стосується емоційного самопочуття в школі.

Найголовніше зараз – це прийти до розуміння всіма учасниками освітнього процесу важливості розвитку емоційної компетентності й об'єднання спільних зусиль у цьому процесі. Без цього компонента неможливе формування мобільної, гнучкої, здатної до соціальної адаптації і націленої на самореалізацію особистості. Період шкільного дитинства відіграє визначальну роль у формуванні цих умінь, а тому повинен бути насичений різними формами роботи, що розвивають емоційний світ учня. Пріоритет у такій роботі і педагога, і психолога повинен бути відданий активним формам.

Потрібно також розуміти необхідність побудови спеціальної роботи з педагогічним колективом. У напруженому ритмі навчального життя необхідно знаходити можливість пропонувати варіанти групової діяльності, які можуть супроводжуватися емоційним виплеском самих педагогів і навчати їх технологіям роботи з емоційного розкриття і розвитку дитини.

Сучасна людина для успішного втілення себе в житті повинна бути компетентною в питаннях емоційного самопочуття та психологічного благополуччя. Емоційна компетентність визначає здатність висловлювати власні емоції так, щоби вони були зрозумілі іншими, водночас розпізнавати емоційні прояви партнера по спілкуванню, уміння керувати своїми емоціями і загальну стресостійкість особистості. А виховання таких же

якостей в академічно здібних молодших підлітків стає необхідним компонентом навчальної та виховної функції педагогічної діяльності. І вчити цьому треба не тільки тому, що «потім це стане в пригоді», а й тому що стикатися із проблемами, вирішувати їх, робити значущі вибори доводиться кожному з наших дітей тут, сьогодні, зараз.

Психологічне благополуччя в школі є одним із найбільш важливих критеріїв ставлення до школи і до навчання загалом. Психологічне благополуччя значною мірою буде залежати від різноманітності методів, які вчитель використовує у своїй роботі, а також урахування вікових особливостей молодших підлітків під час вибору цих методів, особистого прикладу педагога і батьків.

Проблема психологічного благополуччя характеризує переживання і стани, властиві здоровій особистості. Не випадково поняття «благополуччя» уживається ВООЗ як основний критерій для визначення здоров'я, у якому здоров'я – це не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, а й стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя [2].

Проаналізувавши різні підходи, можна виділити основні складники та чинники психологічного благополуччя, які впливають на розвиток та становлення особистості:

1. Задоволеність життям як інтегральна когнітивно-емоційна оцінка.

2. Функціональний статус – психічний і психофізіологічний стан, тобто відсутність негативних переживань, станів, що мають негативні наслідки для організму і психіки, є необхідною складовою частиною благополуччя. Довгий час ці проблеми залишалися пріоритетом медичного або біологічного розуміння благополуччя, однак безсумнівний їх зв'язок із психологічним аспектом даного феномена.

3. Ціннісно-мотиваційна сфера як загальна усвідомленість життя, так і індивідуальна система пріоритетів, система координат.

4. Уміння використовувати наявні можливості для досягнення поставлених значущих цілей, а також загальна несуперечність потреб і можливостей.

5. Соціальне благополуччя потребує соціальної підтримки, відкритості у взаєминах, відсутності конфліктів, сприятливого соціального оточення, а також благополуччя близьких і значущих людей, безпосередньо пов'язаних із широтою образу «Я».

6. Самооцінка і самоставлення, зокрема впевненість у власних можливостях у подоланні негативних обставин, прийняття особистої відповідальності за власне життя, відсутність внутрішнього конфлікту.

7. Самоефективність, досягнення визначених цілей і наявність змістотворних перспектив [3].

Аналіз стану досліджуваної проблеми дозволив зробити **висновок**, що однією із психологічних детермінант становлення особистості академічно здібного учня є психологічне благополуччя. Згідно із сучасними дослідженнями, до основних компонентів психологічного благополуччя належать такі: самосприйняття, позитивні стосунки з іншими, автономія, управління навколишнім середовищем, мета в житті, особистісний ріст.

На нашу думку, показниками психологічного благополуччя академічно здібного учня є: позитивна «Я-концепція»; загальний емоційний стан у школі; задоволеність навчальною діяльністю; можливість досягнення позитивних результатів і переживання власного успіху; ставлення до ситуації перевірки знань і оцінки; задоволеність стосунками з учителем і взаємовідносинами в шкільному колективі. Отже, для становлення особистості академічно здібного учня та для успішного втілення себе в житті необхідно бути компетентним у питаннях емоційного самопочуття та психологічного благополуччя.

Література:

1. Воронина А. Оценка психологического благополучия школьников. *Ежегодник российского психологического общества*. Санкт-Петербург, 2003. Т. 2. С. 198–203.
2. Горбаль І. Відчуття суб'єктивного благополуччя як передумова та втілення психологічного здоров'я особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* : збірник наукових праць / за ред. М. Цимбалюк. Серія «Психологічна». Вип. 2 (2). 2012. С. 293–303.
3. Олександров Ю. Компоненти благополуччя особистості як прояви та детермінанти психологічного здоров'я. *Психологічні перспективи*. Луцьк : Вежа, 2009. Вип. 14. С. 67–75.
4. Ушакова І. Специфіка особистісних якостей в становленні обдарованої особистості. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Серія № 12 «Психологія». 2005. № 6 (30). Ч. II. С. 119–125.

Щербакowa Е. А. Психологические детерминанты становления личности академически способного ученика базовой школы

Статья посвящена теоретическому анализу психологических детерминант становления личности академически способного ученика базовой школы. Обоснованна специфика влияния личностных качеств и свойств на становление личности в младшем подростковом возрасте. Установлено, что одним из факторов становления личности академически способного ученика является психологическое благополучие. Выделены основные компоненты психологического благополучия: самовосприятие, позитивные отношения с окружающими, автономия, управление окружающей средой, цель в жизни, личностный рост. Сделан вывод о том, что для становления личности академически способного ученика и для успешного воплощения себя в жизни необходимо быть компетентным в вопросах эмоционального самочувствия и психологического благополучия.

Ключевые слова: личность, развитие, детерминанты становления, академически способный ученик, психологическое благополучие, компетентность.

Shcherbakova O. O. The psychological determinants of the personality formation of an academically capable student of the basic school

The article is devoted to the theoretical analysis of the psychological determinants of the personality formation of an academically capable student of the basic school. The specificity of the personality traits and qualities influence on the formation of the personality in the younger adolescence is substantiated. Psychological well-being is established to be one of the factors of the personality formation of an academically capable student. The six main components of psychological well-being are summarized and highlighted: self-perception, positive relations with others, autonomy, environmental management, purpose in life, personal growth. It is concluded that one of the psychological determinants of the person formation of an academically capable student is psychological well-being. In order to become an academically capable student successful in his/her life, one needs to be competent in matters of emotional well-being and psychological well-being.

Key words: personality, development, determinants of formation, academic ability, psychological well-being, competence.